

Annex 1. Fites històriques del cerimonial i el protocol

Ma. Teresa Otero Alvarado

PID_00193367

Temps mínim previst de lectura i comprensió: **3 hores**

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-Compartir igual (BY-SA) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu modificar l'obra, reproduir-la, distribuir-la o comunicar-la públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), i sempre que l'obra derivada quedi subjecta a la mateixa llicència que el material original. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/es/legalcode.ca>

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. Antiguitat	7
1.1. Àsia anterior	7
1.2. Egipte	7
1.3. Xina	7
1.4. Grècia	8
1.5. Roma	9
1.6. Bizanci	10
1.7. Península Ibèrica	10
2. Edat mitjana	11
2.1. Carlemany	11
2.2. Problemes de representació i precedències	12
2.3. Ducat de Borgonya	13
2.4. Península Ibèrica	13
2.4.1. Monarquia visigoda	13
2.4.2. Espanya musulmana (Al-Andalus)	14
2.4.3. Regnes cristians	15
3. Edat moderna: el Renaixement	17
3.1. Cerimonial públic	17
3.2. Etiqueta i refinament dels costums	18
3.3. Espanya: els Reis Catòlics	18
4. Segles XVII i XVIII	20
4.1. Absolutisme francès	20
4.2. L'Espanya imperial	21
4.2.1. Carles I d'Espanya i V d'Alemanya	21
4.2.2. Felip II	22
4.2.3. Altres Habsburgs	22
5. Segle XIX	23
5.1. El cerimonial públic	23
5.2. Espanya	23
5.2.1. Josep I	23
5.2.2. Els Borbons	24
6. Segle XX i actualitat	26

6.1. Reglamentació	26
6.2. Espanya	27
6.2.1. Els Borbons	27
6.2.2. II República	28
6.2.3. Franquisme	29
Resum	35
Activitats	37
Bibliografia	38

Introducció

En el mòdul "Fonamentació teòrica del protocol" hem pogut comprovar que, si ens remuntem a les cultures més antigues, trobem moltes referències al cerimonial, mentre que la paraula *protocol* s'usa amb un significat molt diferent de l'actual. Les cerimònies apareixen com un conjunt de formes externes de consideració i respecte a les jerarquies religioses o polítiques, però sempre vinculades al poder. En les antigues civilitzacions, pertanyen a l'àmbit del sagrat i es transmeten, generalment, per mitjà de manifestacions rituals.

Només amb el pas del temps comencen a ser descrites verbalment com a part de la quotidianitat de la vida de sobirans i dignitats, centrant-se en els aspectes de l'etiqueta o cerimonial personal. I és relativament recent l'aparició de documents precisos sobre protocol: l'ordenació que realitza el poder polític de la seva presència pública.

Vegem, doncs, com es produeix la imbricació del procés històric amb la definició dels termes que hem vist en el mòdul "Fonamentació teòrica del protocol". I sens dubte, coneixerem també quina és la situació actual de la matèria.

Objectius

- 1.** Aproximar-se al cerimonial i les cerimònies des dels seus orígens fins a l'actualitat.
- 2.** Analitzar específicament el cas espanyol i les seves connexions amb altres cultures.
- 3.** Conèixer la normativa vigent sobre protocol a Espanya per a poder-la aplicar amb encert i correcció.
- 4.** Ser capaç de definir els diferents tipus d'actes en funció del caràcter de l'emissor, segons la normativa vigent.

1. Antiguitat

Les primeres referències al cerimonial que trobem en la història apareixen en representacions gràfiques (relleus, escultures...). Les coneixem per l'arqueologia.

1.1. Àsia anterior

Les formes externes de respecte a dirigents i divinitats són tan antigues com la mateixa organització social. Ja fa més de cinc mil anys, en la glíptica sumèria, trobem esquemes heràldics i festes religioses.

L'obra mestra de l'època de tot aquest univers cerimonial és l'Estela d'Hammurabi (1793-1749 aC), el primer codi jurídic conegut, on s'aprecia com el sobirà compareix davant del déu Shamash assegut al seu tron perquè aquest li lliuri els atributs del poder.

1.2. Egipte

A Egipte, l'Imperi adquireix el seu equilibri per mitjà de la vinculació ritual entre religió i poder polític provocada per la duplicitat déu-sobirà del faraó. Els antics textos parlen dels ritus que ordenaven les cerimònies i de l'ordre estricte de la vida a la cort. El ritu de la Casa del Matí (les cerimònies del servei diari), la litúrgia funerària, les cerimònies de coronació, les commemoracions militars, l'any nou, els misteris d'Osiris, els rituals del Judici de la Mort, etc., tot estava perfectament reglamentat per sacerdots i funcionaris encarregats del cerimonial, que es designava amb l'expressió *jrjw* ('el que cal fer').

Un document únic per la seva antiguitat (1279 aC), suports (murs de Karnak i taules d'argila de la ciutat hittita d'Hattusas) i contingut és el tractat de pau entre Ramsès II i el rei Hattusil III. Considerat el primer tractat de dret internacional documentat, és l'antecedent més antic d'un principi que segles més tard es convertiria en el fil conductor de les relacions diplomàtiques: la igualtat sobirana entre estats.

1.3. Xina

En l'Imperi Xinès, el cerimonial evoluciona entre els segles XVI i XI aC i constitueix una forma de vida ordenadora de la societat. Com hem avançat en el mòdul "Fonamentació teòrica del protocol", era la primera de les arts que obria les portes de l'ascens administratiu i social, i existia un Tribunal de Ritus de mandarins i lletrats la missió dels quals era organitzar les cerimònies públiques cortesanes i religioses per tal que no sofrissin cap alteració.

El sentit del cerimonial consisteix a fixar la conducta per mitjà de regles a fi de poder viure en comunitat. La societat s'ha de regir per un ordre emanat del costum. L'expressió dels sentiments basada en símbols i gestos convinguts dóna com a resultat la disciplina de les passions. Apartar-se dels ritus, de l'etiqueta, és alliberar la crueltat i l'arrogància i imitar els bàrbars, ja que

Codi d'Hammurabi

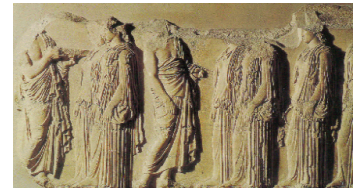
Batalla de Kadesh als murs del Palau de Karnak

el desordre sorgeix de contravenir les regles del cerimonial, que permeten als homes integrar-se en el sistema rítmic de comportaments que és l'univers. És el *kaizén*, una forma d'entendre el cerimonial com un procés interior de l'ésser humà, més que com un conjunt de cerimònies o actes solemnes.

Aquest cerimonial responsable de l'ordre social constitueix la base de les normes d'etiqueta, que amb el temps poden buidar-se de contingut fins al punt de perdre el seu caràcter ètic i conformar les meres formes en les quals es desenvolupa la vida oficial i quotidiana. Els primitius codis de conducta han derivat en les normes establertes per a la vida oficial (protocol oficial) i les pràctiques socials (cortesia, urbanitat).

1.4. Grècia

A l'antiga Grècia es desenvolupen formes de convivència més senzilles que corresponen a una primitiva democràcia feta a la mida de l'ésser humà, i no apareixen els models d'exaltació del sobirà o la divinitat de les anteriors civilitzacions. El cerimonial es redueix al marc cultural i religiós, i es manté en l'àmbit del que és privat i en ocasions del que és ocult o secret (com els ritus iniciàtics anomenats *misteris d'Eleusis*). Només quan Alexandre conquereix la part asiàtica del seu Imperi (segle IV aC), incorpora la sumptuositat i solemnitat dels seus reis.

Processó de les Panatenees (447-432 aC)

Tanmateix, també comença a desenvolupar-se una important doctrina basada en el pensament de Sòcrates, Plató i Aristòtil, creadors dels principis bàsics de dret internacional i del cerimonial públic. Els grecs respecten els ritus, les creences i els costums perquè els consideren un vincle de fraternitat, i per a ells el dret de representació és una noció fonamental de convivència, per la qual cosa existeix una reglamentació severa sobre la inviolabilitat dels ambaixadors (els *presbeis*). La paraula *diplomàcia* sorgeix precisament de les instruccions que portaven aquests ambaixadors en fulls doblegats en dues parts: els *diplomes*. Com que els ciutadans fora de les seves polis eren estrangers i perdien els seus drets, va sorgir la institució de la *proxènia* per a defensar els seus interessos. Els *pròxenos* (similars als còsols actuals) eren els agents encarregats de protegir-los. Una figura com l'*amficcionia*, la confederació de les ciutats gregues per a assumptes d'interès general, és el germen de la comunitat avui anomenada internacional.

Plató descriu a *Les Lleis* (1993, pàg. 1503) els diferents tipus d'hostes estrangers que poden visitar la ciutat (els antecessors dels actuals ambaixadors), qui els ha de rebre i com, d'acord amb el seu rang. Els estratèges, hiparques, taxiarques i prítanis eren els responsables d'atendre el "qui ve d'un altre país encarregat d'una missió pública".

Als grecs els preocupaven les relacions amb els altres pobles, les formes de comunicació entre ells i els drets i privilegis a què cada un tenia dret. Aristòtil mateix, a *Retòrica*, defineix els honors com a "signes de reputació de benefi-

cència" perquè els reben qui han fet o poden fer beneficis, i cita per exemple sacrificis, commemoracions, privilegis, recintes sagrats, presidències, tombes, estàtues, regals o aliments públics, i finalment aclareix, amb una visió molt moderna:

[...] i en estil bàrbar, les reverències i el costum de cedir el lloc.

Aristòtil. *Retòrica* (llibre I, 5).

1.5. Roma

Si a Grècia el cerimonial és en els seus orígens molt més privat que públic, el formalisme i les cerimònies són essencials per al món romà, en tots els seus àmbits. Els emperadors van prestar molta atenció a la seva imatge pública, en els misteris religiosos es comunicaven amb els déus per mitjà de les cerimònies amb danses i banquets, un contracte no ajustat a les solemnitats prescrites era nul, i fins i tot els esdeveniments particulars estaven envoltats d'un estricte cerimonial que els conferia visibilitat i prestigi.

El contacte més gran amb Orient i l'herència d'Alexandre sensibilitzen Roma respecte a l'exaltació de les jerarquies i l'atorgament d'honors, que assoleixen la seva culminació amb l'esplendor bizantina. Molt aviat són conscients del valor de la imatge del sobirà, que tenia un complicat però efectiu sistema de representació per mitjà de l'art o de la participació del *princeps* i la seva família davant del poble en cerimònies. Tenim múltiples testimonis d'aquesta presència pública, que servia tant per a emfatitzar la figura del governant com per a sondejar el grau de la seva popularitat, i si calia augmentar-lo.

Existeix un gran nombre d'obres d'art en les quals es reflecteix el riquíssim cerimonial romà, com l'*Ara Pacis Augustae* (13-9 aC), monument en el qual veiem una gran processó que reproduïx la desfilada inaugural de la *consecratio*, amb els membres de la família imperial, alts empleats, magistrats, senadors, etc. Resulta inevitable el record del fris panatenaic però la concepció és totalment diferent, ja que els personatges augustos desfilen en incorporacions o grups jerarquitats i seguint els *ordines* i *cursus honorum* en tot el que és polític, social i familiar. No queda aquí res del tropell anàrquic de les Panatenees de Fídias.

Ara Pacis

Les aparicions públiques dels emperadors constituïen un instrument importantíssim de comunicació institucional. Els espectacles concentraven una ingent quantitat de ciutadans, i avui els podríem considerar "esdeveniments especials", especialment els *ludi scaenici*, *munera* i *ludi circenses* que se celebraven al teatre, l'amfiteatre i el circ, que es convertirà, en l'antiguitat tardana, en l'espai per excel·lència de la representació del poder (Otero i Verdugo, 1998).

1.6. Bizanci

A partir de Constantí el Gran (324-337), els emperadors segueixen l'exemple oriental i s'identifiquen cada vegada més amb la divinitat alhora que assimilen la doctrina del cristianisme basada en una autoritat imposada per l'únic déu. Bizanci es converteix en la capital de l'Imperi i el lloc natural d'unes cerimònies amb una fisonomia personalista de gran influència oriental, en què l'esplendorós cerimonial cortesà tendeix a destacar el caràcter diví del *basiléus* per mitjà d'elements ornamentals com la túnica d'or i la diadema, o gestuals com la *prokinesis* o reverència.

Obelisc de Teodosi

Entre les nombroses representacions gràfiques que ho corroboren, tenim l'Arc de Constantí (312-316), el Missorium (388) i l'Obelisc de Constantinoble (390-398) de l'emperador Teodosi, on se'ns mostren les regles d'una etiqueta de la cort precisa en la qual l'Imperi és l'emperador i els ciutadans senten l'emoció de la lleialtat a l'imperi:

No a través del quebradizo y frágil protocolo de las instituciones cívicas o senatoriales, sino directamente, cayendo de hinojos antes las estatuas e iconos del emperador, cuya pose mayestática y ojos escudriñadores les hacía accesible al único ser humano cuyo cuidado continuo y múltiple abrazaba a todos los habitantes de la Romania.

(Brown, 1989, pàg. 54)

A l'etiqueta de la cort es parlarà oficialment de la *divina maiestas* de l'emperador, als seus guàrdies personals se'ls dirà *defensors dels flancs divins*, i la vestidura imperial s'anomenarà *vestidura sagrada*, terminologia que encara perdura en part fins avui a la cort pontifícia de la Ciutat del Vaticà.

1.7. Península Ibèrica

L'antiguitat a la península Ibèrica està marcada a efectes cerimonials per les diferents cultures hegemòniques que s'hi van succeir, ja que és un territori que encara no té unitat pròpia. El regne o confederació de Tartessos, cultura autòctona que sorgeix entorn de la desembocadura del Guadalquivir, va haver de tenir importants manifestacions cerimonials si ens atenim a les restes arqueològiques que ens han quedat, com el Tresor del Carambolo. La Dama de Baza és un altre dels exemples que podem citar del que devia ser el riquíssim cerimonial ibèric. Pel que fa als fenicis, cartaginesos, grecs o romans, reprodueixen a les seves colònies o assentaments a la península representacions similars a les que podem trobar en altres punts dels seus àmbits d'influència.

Tresor del Carambolo (segles VIII-III aC) i Dama de Baza (400 aC)

2. Edat mitjana

Després del desmembrament de l'Imperi Romà i la invasió dels bàrbars, desapareix l'activitat diplomàtica com a element del cerimonial públic, amb les excepcions de l'Imperi Bizantí i, sobretot, del Papat. El cerimonial queda reduït a la litúrgia cristiana i a alguns reductes cortesans, i és només gràcies a la gran influència de l'Església amb la proliferació d'actes solemnes que es manté aquest llenguatge simbòlic. El terme *cerimònia* comença a referir-se als actes de culte, i només després als actes polítics realitzats a l'ombra dels religiosos, com les coronacions.

2.1. Carlemany

Després de la caiguda de l'Imperi Romà (476), es consolida el desmembrament d'Europa en petits regnes que guarden en la seva memòria la seva antiga esplendor i aspiren a imitar-lo. Els reis francs es van preocupar aviat pels aspectes formals de l'exercici del poder, especialment des dels carolingis. Carlemany (768-814) pot considerar-se el precursor de la formació d'Europa també pel que fa al cerimonial, si tenim en compte dues circumstàncies que marquen profundament el seu regnat: la seva coronació i la gestació de la seva cort.

La coronació de Carles el Gran a Roma pel papa Lleó III (25 de desembre de l'any 800) suposa la seva consagració com a emperador, el renaixement de l'Imperi d'Occident i, des de plantejaments comunicatius, un importantíssim esforç de legitimació i difusió de les concepcions polítiques de la *renovatio imperii*, que considerava Carles "protector" del papa amb rang superior al dels altres reis cristians, i la *translatio imperii*, que postulava que l'Imperi havia passat dels romans als germànics. Calia legitimar aquestes idees i difondre-les convenientment per mitjà de la solemne recepció a la seva arribada a Roma i amb la gran cerimònia de la coronació durant la missa de Nadal a Sant Pere.

El títol imperial era una dignitat romana, i encara que l'aclamació representava l'únic acte jurídic conclouent, la coronació de mans del papa era el que tenia per als francs un especial significat: la cerimònia legitimava socialment l'acte jurídic i n'hi havia prou per a convertir el rei dels francs en successor de l'Imperi Romà.

Quan Carlemany arriba al poder, el regne dels francs havia de desenvolupar les seves institucions administratives, culturals i jurídiques, tot i que ni tan sols disposava d'una residència permanent, ja que els reis francs aprofitaven l'estiu per a governar els seus territoris mentre mantenien les seves campanyes militars, i durant l'hivern vivien a qualsevol dels seus palaus.

Carlemany coronat emperador (800)

Cap a 794, Carlemany escull Aix-la Chapelle per a construir la capella i el palau reial i instal·lar-hi la cort: la seva família, el clergat al seu servei o *capella* reial, i els funcionaris elegits temporalment entre els comtes palatins. El propòsit era convertir aquesta cort en el centre intel·lectual, artístic, polític i administratiu de l'època, i amb aquest objectiu es va haver de prestar especial atenció als aspectes cerimonials heretats de Bizanci.

2.2. Problemes de representació i precedències

En les relacions internacionals, només els papes mantenen enviats o *apocrisarii* davant dels reis francs i la cort de Constantinoble, i admetien pel principi de reciprocitat els representants d'aquests sobirans. L'activitat diplomàtica queda pràcticament reduïda a aquesta pràctica fins que les repúbliques italianes, al segle XIII, compten amb personatges de la talla de Dant, Petrarca o el mateix Boccaccio perquè siguin els seus representants a l'exterior.

Especialment, Venècia va reglamentar les formes de la seva representació per mitjà d'acords del Senat, ja que la Sereníssima necessitava informació de confiança dels països de la seva òrbita comercial, per a la qual cosa va instituir la presentació i lectura davant del Senat per part d'aquests ambaixadors de les *Relazione* en tornar de les seves destinacions. La diplomàcia l'exerceixen personatges destacats del món de la cultura, i assoleix un desenvolupament considerable a partir del concili de Basilea (1431-1449) i la consolidació del dret internacional.

Però a més de les qüestions de representació apareix un problema desconegut fins al moment: el de les precedències. Tant la vertadera necessitat d'ordenació com la vanitat i el sentit exagerat de la preeminència d'uns sobirans sobre els altres van plantejar seriosos problemes per a ubicar els assistents a les cerimònies. A la pràctica, i en qüestions exclusivament cerimonials, els monarques cristians de l'Europa occidental reconeixien al bisbe de Roma la preeminència sobre els altres prelats i atorgaven als seus nuncis la qualitat de degans del cos diplomàtic, de la mateixa manera que la donaven a l'emperador sobre els altres monarques, i també als seus ambaixadors sobre els altres, amb la qual cosa s'establia una gradació jeràrquica en funció dels títols dels sobirans.

Pel que fa al cerimonial àulic a les corts feudals, algunes comencen a estructurar un espectacular aparell, el millor exemple del qual són els tornejos de cavallers, justes que es prodiguen especialment en l'àmbit centreeuropeu. El Ducat de Borgonya aviat es converteix en un referent en aquestes qüestions.

2.3. Ducat de Borgonya

Felip III el Bo, duc de Borgonya (1419-1467), creador de l'anomenat *ús* o *manneres de Borgonya*, imposa unes rígides normes de cerimonial amb la intenció de convertir la seva cort en el model d'etiqueta i ordre, i sabem, per exemple, que s'hi va utilitzar per primera vegada una forquilla. Encara que la cort de Borgonya mai no va ser una primera potència política o militar de l'època, sí que va ser la més influent en cerimonial i etiqueta. Pretenia així superar en fastos altres corts europees i contrarestar el seu poder politicomilitar envoltant el sobirà d'un ritual que afirmés la seva superioritat sobre els seus súbdits, imposar una regla i un ordre rigorosos a les activitats de la cort i els palaus davant dels continus canvis de seu dels ducs, i homologar un mosaic de territoris cohesionant-los per mitjà del cerimonial. Per a això, va portar al seu servei els nobles de tots aquests territoris, i els va mantenir units amb l'Ordre del Toixó d'Or com a aliats entorn d'una causa comuna.

Jean Lefèvre, rey de armes Toixó d'Or, entregant els Estabuts a Felip el Bo (La Bíblia, Koninklijke Bibliotheek, Ms. 76 E 10, fol. 28r).

Jean Lefèvre, rei d'armes Toixó d'Or, lliurant els Estatuts de l'Ordre a Felip el Bo

Aquest cerimonial el va fer encara més complex el seu fill Carles el Temerari (1467-1477), la mort del qual a la batalla de Nancy (1477) va donar peu a una sèrie d'esdeveniments històrics que van canviar la geopolítica de l'època. La cort flamencoborgonyona va haver de ser regida per Maximilià d'Àustria després del seu casament amb Maria, duquesa de Borgonya, que va convertir els Àustries a aquest *ús* de Borgonya. Però el que va resultar decisiu per a nosaltres va ser que el seu fill Felip el Formós va heretar els Països Baixos i regnava a Espanya després del seu casament amb Joana de Castella, filla dels Reis Catòlics. Quan el fill d'ambdós, Carles, es va convertir en rei d'Espanya, va implicar com a herència el ducat de Borgonya i l'Imperi, i en totes dues corts l'etiqueta que s'hi seguia era la de Borgonya.

2.4. Península Ibèrica

Podem centrar la nostra anàlisi en tres punts d'inflexió: la monarquia visigoda, l'Espanya musulmana i els regnes cristians.

2.4.1. Monarquia visigoda

El cerimonial visigot està impregnat d'una forta empremta religiosa heretada de la litúrgia catòlica. El III concili de Toledo (589) suposa l'adopció del catolicisme com a religió oficial i a partir d'aquell moment la identificació de l'Església catòlica amb el poder de l'Estat és absoluta, i s'inicia la pràcticament imperible aliança altar-tron que podem rastrejar fins als nostres dies.

La península Ibèrica constitueix una unitat de domini polític que exigeix la delimitació d'un espai sobre el qual exercir l'autoritat i la creació dels instruments adequats per a assegurar-la en els nivells ideològics. Així s'explica la decisió dels reis visigots de marginar el principi electiu per a ser succeïts pels seus fills, o la d'adoptar els símbols i atributs dels emperadors romans.

L'Officium Palatinum i l'Aula Regia constitueixen al nostre país l'embrió de la cort medieval, i els reis visigots, com els francs, es mostren com a hereus de l'Imperi Romanobizantí i de la tradició catòlica, i dirigeixen tota la projecció pública de la imatge de la reialesa a enfortir i desenvolupar aquestes dues "idees força" per tal de consolidar el seu poder. Podem deduir la importància del cerimonial pels aixovars de l'època que s'han trobat (com el tresor de Guarrazar).

2.4.2. Espanya musulmana (Al-Andalus)

Durant els vuit segles de dominació musulmana sobre part de la península Ibèrica, les primeres manifestacions d'exercici simbòlic de sobirania apareixen reflectides en l'encunyació de monedes d'or (712). Tanmateix, el trasllat de la capital de Sevilla a Còrdova (716), després de la independència aconseguida per Abd-al-Rahman I (756-788), constitueix l'esdeveniment principal a efectes cerimonials. Seguint el model iraquí, el califa de Còrdova imposa al seu palau una rígida etiqueta conformadora de la vida quotidiana.

Es produeix una islamització que suposa la ruptura total amb la tradició visigòtica i romana de la majoria dels hispans per mitjà de la llengua (l'àrab) i la religió (l'islam), de manera que Còrdova es converteix en un centre d'especulació teòrica i pràctica també de cerimonial palatí i etiqueta. Els reis de taifes hereten aquest concepte de cort, que es reproduïx amb més o menys esplendor segons els rigors integristes dels posteriors grups invasors (almoràvits, almohades).

Els tres grans centres de poder de l'època són Còrdova, Granada i Sevilla, i en tots tres trobem testimonis feaents de les dimensions de la vida pública dels seus sobirans, que prenen consciència de la necessitat d'estar revestits d'una sèrie de símbols per a fer visible el seu poder, principalment els títols (emir, califa, príncep dels creients o noble rei). Així s'evidencia en la investidura, que es realitza seguint el model oriental, en els signes de sobirania (la corona o el turbant, el tron, el ceptre o bastó de bambú, el para-sol en forma de pal-li i el segell reial), així com en l'ostentació i el luxe o les funcions cerimonials (presidir l'oració solemne de divendres, concedir audiència pública als seus súbdits o a enviats especials, etc.).

La magnificència de palaus com l'alhambra de Granada o l'alcàsser de Sevilla exemplifiquen aquesta tendència a la perfecció. Al seu torn, Medina al-Zahra, la ciutat palau que va manar construir Abd-al-Rahman III, constitueix un esplèndid centre cortesà regit per una rígida normativa cerimonial. Entre les visites diplomàtiques conegudes cal destacar l'ambaixada de Constantí VII a Abd-al-Rahman III (949), en la qual es pot subratllar la sorpresa dels emissaris de Bizanci –més que habituats al cerimonial i a la solemnitat– davant de l'esplendor del pompós aparell desplegat davant dels seus ulls. Ibn Jaldún ens dona notícia de les visites d'emissaris dels reis francs i alemanys, i fins i tot de la de l'emperador Otó I d'Alemanya.

Tresor de Guarrazar i corona de Recesvint (484-711)

Pati d'Ambaixadors a l'alcàsser de Sevilla

2.4.3. Regnes cristians

Desapareguda la monarquia visigòtica i coetàniament a la dominació musulmana, es formen amb el pas del temps els dos grans regnes que constitueixen la zona cristiana de la península: el castellanolleonès i l'aragonès.

Regne castellanolleonès

Davant l'opinió dels historiadors que consideren la Castella de la baixa edat mitjana un poder polític sense ideologia ni ritus o cerimònies específicament regis, mancat de legitimació i, per tant, necessitat de substituir el poder regi per legitimitat militar, Nieto Soria (1988, pàg. 217) en realitza una altra lectura a partir de l'anàlisi global i interrelacionada del cerimonial.

Parteix de la legitimació i la propaganda com a criteris de valoració, i sistematitza les diferents cerimònies que trobem a la Castella Trastàmara, i així arriba a la conclusió que la pompa i les cerimònies no van ser concebudes pels reis castellans com una mera expressió d'ostentació, sinó com la necessitat de recordar als seus súbdits la unitat i superioritat del poder real i l'origen diví de la seva autoritat. Les cerimònies són una conseqüència de les pretensions de sobirania de la corona en el terreny polític, i en el cultural la plasmació de l'avenç experimentat per la progressiva regularització dels formes de vida cortesana.

Va existir un sistema de representació cerimonial de la reialesa Trastàmara en el qual l'objectiu fonamental del sistema ritual era oferir una imatge global o parcial del poder regi que contribuís a mostrar la superioritat d'aquest poder, provocar adhesió o almenys fer-lo més acceptable. L'acte cerimonial queda explicitat en la seva dimensió cortesana per la intencionalitat propagandística o legitimadora, i en la popular per l'emissió d'una imatge elemental del poder dirigida a posar de relleu la posició de superioritat política dels protagonistes de la cerimònia, que provocava un efecte d'estupefacció a través de la pròpia riquesa escenogràfica.

Tot això és una conseqüència de la dinàmica general de transformació política occidental, ja que la gènesi de la modernitat política exigeix configurar una **imatge d'estat**. Així, es produeixen manifestacions cerimonials en tot el regne commemorant esdeveniments, com funerals o casaments, que contribueixen a crear una consciència col·lectiva de pertinença a una comunitat determinada.

Com a conclusió general, podem dir que existeix una estreta vinculació entre desenvolupament cerimonial i consolidació de la sobirania règia, i hauríem d'apuntar que, encara que no existeixi normativa expressa sobre cerimonial a la Castella medieval, sí que existeix un important cerimonial.

Regne aragonès

El regne aragonès, al contrari, ha estat considerat una potència europea mediterrània en la qual hi havia un cerimonial determinat que estava reglamentada per una normativa detallada. Pere III (1336-1387), anomenat el Cerimoniós, fa aplicar les *Ordenacions fetes per lo Molt Alt Senyor en Pere Terç Rey d'Aragó, sobre lo Regiment de tots los officials de la sua Cort*, per reglamentar tots els moviments de la seva cort, especialment les funcions dels cortesans. Va fixar el jurament dels reis, va ser el constructor de les tombes reials del monestir de Poblet, i el 1344 va atorgar l'*Ordenamiento de Casas Reales y Cancillerías*.

Sepulcre de Pere III (1319-1387) al monestir de Poblet

3. Edat moderna: el Renaixement

En l'edat moderna es produeixen avenços significatius tant en l'àmbit del cerimonial públic com en el de l'etiqueta.

3.1. Cerimonial públic

Els avenços del cerimonial públic en aquest període apareixen vinculats a tres circumstàncies:

1) **Les representacions diplomàtiques:** el segle XV implica la primera representació diplomàtica permanent de la mà de Lluís XI de França (1454-1483), que necessitava disposar d'informació constant de primera mà sobre les operacions militars i l'activitat política en les corts europees.

2) **La creació del càrrec de mestre de cerimònies:** són els seus responsables els monarques francesos Enric II, amb el Reglament sobre recepció d'ambaixadors (1578), i Enric III (1551-1589), amb la creació del càrrec de mestre de cerimònies i introductor d'ambaixadors.

3) **El conflicte de les precedències:** els postulats d'igualtat jurídica entre els sobirans i la sobirania dels estats no es van tenir en consideració fins a la pau de Westfàlia (1648) i el congrés de Viena (1815) respectivament, fins al punt de posar en perill importants negociacions per culpa de les discussions sobre l'ordre que s'havia de seguir entre els dignataris. Algunes corts van establir acords de reciprocitat, com França i Rússia a l'article 28 de la pau de Tilsit (1807), però són innumerablels els conflictes provocats per qüestions de precedències.

Durant anys es van utilitzar els criteris més variats per determinar l'ordre que s'havia de seguir en la ubicació dels enviats en les negociacions: la territorialitat, el torn després de cert període de temps, l'edat dels caps d'estat, la seva antiguitat en l'exercici del poder, la sort, l'alternativa de passejar per la sala i així evitar haver d'asseure's, la supressió del cerimonial negociant en una cadera o en una taula rodona, etc.

Aquestes pugnes sobre precedències es produïen especialment en els concilis, als quals acudien freqüentment sobirans, i el poder temporal del papa va haver d'exercir sovint d'àrbitre. S'atribueix al papa Juli II (1443-1513) la primera ordenació de precedències oficials coneguda: una llista de reis cristians (1504) que sembla ser obra de Paris de Grassis de Bologne, mestre de cerimònies de la capella papal.

Aquesta butlla assenyalava l'ordre de precedències de vint-i-vuit prínceps i, malgrat no haver estat mai promulgada oficialment, va ser la base subjecta a controvèrsies de la majoria de les ordenacions aplicades des de llavors i sembla ser que va ser acceptada per l'occident cristià fins a Napoleó (1806).

La butlla

La butlla es fundava en la data real o presumpta en la qual cada casa regnant s'havia convertit al cristianisme, i amb aquest criteri indicava l'ordre següent:

- 1) Emperador d'Alemanya.
- 2) Rei dels Romans (hereu designat per l'Imperi).
- 3) Rei de França.
- 4) Rei de Castella.
- 5) Rei d'Aragó.
- 6) Rei de Portugal.
- 7) Rei d'Anglaterra.
- 8) Rei de Sicília.
- 9) Rei d'Escòcia.
- 10) Rei d'Hongria.
- 11) Rei de Navarra.
- 12) Rei de Xipre.
- 13) Rei de Bohèmia.
- 14) Rei de Polònia.
- 15) Rei de Dinamarca.
- 16) República de Venècia.
- 17) Lliga Suïssa.
- 18) Duc de Bretanya.
- 19) Duc de Borgonya.
- 20) Elector del Palatinat.
- 21) Elector de Saxònia.
- 22) Elector de Brandeburg.
- 23) Arxiduc d'Àustria.
- 24) Duc de Savoia.
- 25) Gran Duc de Florència.
- 26) Duc de Milà.
- 27) Duc de Baviera.
- 28) Duc de Lorena.

3.2. Etiqueta i refinament dels costums

Paral·lelament a aquests processos desenvolupats en els centres de poder, la pròpia dinàmica social va imposant un refinament en els costums que comença a apreciar-se en els ambients més destacats del Renaixement italià i francès (les corts, principalment). Autors com Castiglione (1494) o Maquiavel (1494) escriuen sobre les maneres de comportar-se o governar, i el mateix Leonardo da Vinci (1496) desenvolupa una important tasca com a mestre de cerimònies a la cort milanesa de Ludovico Moro: per exemple, va inventar el tovalló i va crear la *nouvelle cuisine* a la seva taverna de Florència, juntament amb Boticelli.

3.3. Espanya: els Reis Catòlics

Isabel i Ferran imprimeixen a la monarquia hispana un caràcter cortesà i palatí inexistent fins en aquell moment sobretot a causa de l'absència de cort pel caràcter transhumant d'uns sobirans en guerra i mobilitat contínues. Només l'assentament en un lloc permanent afavoreix la formació de la cort i el desen-

Menú dibuixat per Leonardo i Boticelli

volupament de les normes que li són imprescindibles per a existir, entre elles les de tipus cerimonial, i els Reis Catòlics emprenen una ambiciosa política d'imatge pública basada especialment en les belles arts i l'etiqueta.

L'embrió del cerimonial castellà se situa en la pèrdua de poder de la noblesa i les ordres militars a favor dels cortesans, amb càrrecs primer vitalicis i més tard hereditaris, i s'ubica en les petites corts formades a l'ombra d'esdeveniments importants esdevinguts als palaus, allò que Domínguez Casas (1993) anomena **la xarxa de palau i el seu sentit geopolític**. Als castells de Castella la Vella (Madrigal, Valladolid, Tordesillas), Castella la Nova (Madrid, Segòvia, Toledo) i Andalusia (Sevilla, Còrdova, Granada) estava tot reglamentat. Apareixen diverses categories d'oficials i es posa en marxa un mecanisme minuciosament codificat que es coneix amb el nom de *cerimonial*: un sistema de regles que busca envoltar els sobirans de la grandesa que els és inherent, establir una disciplina que els permeti governar tan elevat nombre d'oficials i dependències, i fer més agradable la convivència entre les persones que resideixen a la cort.

Gonzalo Fernández de Oviedo (1870), ja esmentat anteriorment, recopila i descriu minuciosament l'etiqueta que hi havia a la cort dels Reis Catòlics seguint instruccions de la reina, per tal que el seu primogènit, el malaguanyat príncep Joan, el tingués com a guia de comportament quan arribés a regnar. Tanmateix, aquesta etiqueta mai no va arribar a adoptar-se per la mort prematura del príncep. El Duc d'Alba va arribar a Espanya el 1547 amb instruccions precises de Carles I per les quals havia de transformar la casa del príncep Felip en forma i ús de l'etiqueta de Borgonya, que a Espanya i la resta de l'Imperi marcarà els costums de la cort en els segles que vindran fins a pràcticament els nostres dies.

Etiqueta borgonyona

El primer contacte d'Espanya amb l'etiqueta borgonyona es va produir quan la princesa Margarida va venir per casar-se amb el príncep Joan (1474), en el banquet ofert per Felip el Formós als Reis Catòlics i a la seva esposa Joana a Toledo. La gran novetat va consistir que el menjar va ser servit segons els cànons del cerimonial borgonyó, de ritme cadenciós i reglamentat fins al detall més mínim, amb un servidor per a cada comensal per al menjar i la beguda, fet que va produir gran impressió als castellans, acostumats a menjar entre tumults, soroll i desordre.

La cerimònia del lliurament de Granada (1492)

4. Segles XVII i XVIII

L'ordenació tradicional de precedències basada en Paris de Grassis va ser contestada pel monarca protestant Gustau Adolf II de Suècia (1611-1632), que va llançar la seva declaració sobre la igualtat de tots els prínceps coronats. Aquest repte va ser defensat per la seva filla, la reina Cristina (1632-1654), fins a ser proclamat en el congrés de Westfàlia (1648) com a base de l'equilibri polític i diplomàtic d'Europa. A partir del principi de la igualtat dels sobirans, precursor del principi d'igualtat jurídica dels estats que es consagrarà definitivament en el congrés de Viena (1815), els ambaixadors es converteixen en base de les missions permanents, la diplomàcia passa a ser l'instrument habitual de les relacions internacionals i les qüestions de precedència es multipliquen com a font de conflictes.

4.1. Absolutisme francès

La situació exposada es complica especialment entre França i Espanya durant el regnat de Lluís XIV (1643-1715), tant per la rigorosa etiqueta que presidia la cort de Versalles com per les reclamacions dels ambaixadors en exigir que se'ls atorgués honors anàlegs als dels sobirans que representaven. En els moments culminants de l'absolutisme, el palau de Versalles és el símbol de l'estat absolut i la cort el centre del poder i el cerimonial de l'Europa de l'època. El segle XVII representa l'apogeu de l'etiqueta en la cort francesa, que defineix els actes socials, i ordenant i jerarquitzant l'espai, el temps i les persones. L'etiqueta codifica les diferències i reconeix la dignitat de les persones i institucions. A la cort, es defineixen el cerimonial que s'ha de seguir a taula i els actes socials.

Lluís XIV mateix diu en les seves *Memòries*:

S'equivoquen matusserament els qui s'imaginen que aquests no són més que assumptes de cerimònia. Els pobles sobre els quals regnem, en no poder aprofundir en el fons de les coses, ordenen els seus judicis sobre allò que veuen en aparences, i és sobretot a través de les precedències i els rangs que mesuren el respecte i l'obediència. De la mateixa manera que és important per al públic estar governat per una sola persona, també ho és que aquell qui realitzi aquesta funció sigui elevat de tal manera per sobre dels altres que no hi hagi ningú que pugui confondre's o comparar-se amb ell. [...]

Lluís XIV. *Memòries*

Problemes i solucions

Algunes fórmules de compromís arbitrades per a resoldre els freqüents conflictes de precedències són la taula rodona utilitzada al tractat d'Utrecht (1713), per a evitar les capçaleres presidencials, o la idea del marquès de Pombal (1760) d'ordenar als ambaixadors –a excepció del Nunci– per les dates de les seves acreditacions, rebutjada en el seu moment però utilitzada avui en dia. El segle XVIII confirma el respecte a jerarquies i títols, i molt especialment a les precedències.

Lluís XIV (1643-1715)

La Revolució Francesa (1789-1792) suposa un parèntesi que incorpora el principi de sobirania popular a la consciència universal però, en contra del que en ocasions es pensa, no es van abolir les distincions socials a partir del nou estat, ja que si bé es va plantejar la igualtat de tots els ciutadans davant de la llei, també es van reconèixer les diferències existents entre ells per mèrit i representació. L'Assemblea Constituent francesa va aprovar el 1789 la Declaració universal dels drets de l'home i del ciutadà, on es diu expressament:

Els homes neixen i viuen lliures i iguals en drets, i entre ells no hi ha cap altra distinció que la de les seves virtuts i talents respectius.

Declaració universal dels drets de l'home i del ciutadà

Encara que va quedar suprimit el càrrec d'introducció d'ambaixadors, la caiguda de l'antic règim no va suposar de cap manera la desaparició d'aquests conceptes, sinó més aviat el contrari. La consolidació de la nova classe social, la burgesia, va fer que assimilés ràpidament aquestes normes per emular els poderosos.

4.2. L'Espanya imperial

La gran irrupció cerimonial no es va produir a Espanya fins a l'arribada de Carles I (1519-1556), el qual va introduir en el nostre país l'anomenat **ús o maneres de Borgonya**.

4.2.1. Carles I d'Espanya i V d'Alemanya

L'emperador Carles V du a terme profundes modificacions per augmentar la seva preeminència i, encara que va respectar les altres normes existents, les cerimònies borgonyones van ser les seves preferides; la seva casa estava organitzada segons el cerimonial flamencoborgonyó, encara que integrés cavallers alemanys, espanyols, napolitans, genovesos i milanesos.

L'estricta jerarquització de la cort incideix en la tipologia del palau i augmenta la distància amb els seus súbdits. En l'Ordenança de l'Hotel del Príncep Senyor Carles (Brussel·les, 1515), s'afirma que de l'ordre i el bon govern del Palau depenen el bé, l'honor i la tranquil·litat del príncep, servidors i súbdits. Les noves ordenances de 1548 compliquen encara més el cerimonial, en imposar una altra distribució a les sales de la casa del seu fill, el príncep Felip, ja que donava indicacions, a tall de llista de precedències, sobre qui podia entrar i fins on als allotjaments reials del palau de Coudenberg, a Brussel·les, i en l'alcàsser de Madrid es va haver d'aplicar d'igual manera després de la seva remodelació (1537-1541).

L'expansió de l'ús borgonyó es va produir quan el seu germà Ferran d'Àustria va arribar a ser Rei de Bohèmia, Hongria i Romania, amb la qual cosa es va traslladar també a les corts de Praga i Viena. Amb el temps, aquest cerimoni-

al d'origen borgonyó, que porta a la península l'emperador i trasplantat de nou al món centroeuropeu, serà conegut paradoxalment com **el cerimonial o l'etiqueta hispana**.

L'emperador va imposar al seu fill, el príncep Felip, el nou cerimonial en el seu viatge a Flandes (1548) per ser proclamat hereu dels Països Baixos, i en aquesta data el duc d'Alba, el seu majordom major, va rebre l'ordre que implantés "l'ús borgonyó" a la casa del príncep Felip, davant la perspectiva d'aquest viatge. Després de sis mesos d'assaig, es va estrenar en un dinar.

Les raons que van motivar el canvi van ser tant polítiques, ja que els Països Baixos admertien millor el príncep si es regia pel vell costum del Palau Ducal, com compensatòries, perquè un petit ducat havia creat el més brillant cerimonial a Europa superant monarquies veïnes, i ara el rei d'Espanya dominava l'Imperi més extens del món però no tenia un cerimonial cortesà d'aquesta grandesa. Des de llavors, la Corona espanyola utilitzarà aquest cerimonial borgonyó, barrejat amb elements de Castella i Aragó. En els segles posteriors, cada sobirà anirà introduint els canvis convenients per a adaptar-lo als nous temps.

4.2.2. Felip II

Fins al regnat de Felip II (1556-1598) no acaba de consolidar-se el cerimonial espanyol. Una sèrie de disposicions dictades el 1568 sobre el que s'havia de fer a la Capella Reial –que uneixen els elements de les antigues capelles reials castellanes amb els elements de les capelles borgonyones– culminen el procés d'unió de les dues etiquetes. L'emperador era el millor coneixedor d'aquestes matèries, si bé Felip II se'n va servir per a augmentar la seva majestat mitjançant l'increment de la sensació de distància que produïa la seva progressiva invisibilitat.

4.2.3. Altres Habsburgs

Resumint molt aquest període històric, podem dir que Felip II (1598-1612) pel que sembla defugia l'etiqueta, encara que era molt aficionat a tot tipus de celebracions religioses. Les cerimònies van quedar fixades en el seu regnat en mans del duc de Lerma.

El comte duc d'Olivares va convertir Felip IV (1621-1665) en el símbol de la monarquia barroca, i en la seva època es va assolir el cim de l'etiqueta cortesana en aparèixer al nostre país la figura de l'"introduïdor d'ambaixadors". A les *Etiquetes* donades el 1651 es troba detallat tot el cerimonial de l'època.

I l'últim Habsburg, Carles II (1665-1700), es va veure aixafat de tal manera pel pes del cerimonial, que només va arribar a ser allò que el cerimonial li va permetre ser.

5. Segle XIX

Dos fets importants marquen aquest segle en el cerimonial públic, l'aparició de les primeres normatives de protocol i el congrés de Viena.

5.1. El cerimonial públic

Napoleó Bonaparte reprèn la filosofia política del Rei Sol i la materialitza en fets tan determinants com la seva autocoronació i, especialment, en el que considerem el primer text de protocol modern: el Decret de 13 juliol de 1804 (24 messidor, any XII). Aquest text dóna per primera vegada una llista de precedències de l'estat i també la definició d'honors militars, civils i fúnebres que s'han de retre a certes autoritats. Va estar en vigor fins al 1907.

Assaig general de la coronació de Napoleó

D'altra banda, el congrés de Viena (1815) va constituir l'últim esforç per a establir un estatut general de les precedències entre estats, però després de dos mesos de discrepàncies irreductibles, la Comissió dels representants de les vuit potències va haver d'abandonar aquest objectiu i es va limitar a designar un Comitè per a la precedència diplomàtica, que va elaborar el Reglament jerarquitzador dels agents diplomàtics (19 de març de 1815). El criteri regulador va ser la solució donada per Pombal sobre l'antiguitat dels diplomàtics a partir de la presentació de credencials i, encara que la conferència d'Aquisgrà (1818) va modificar aquest criteri pel d'ordre alfabètic en francès, el cert és que el congrés de Viena va resoldre el problema de les precedències fins a arribar gairebé a la nostra època.

5.2. Espanya

Al segle XIX sorgeix la primera normativa específica de protocol apareguda a Espanya. Abans, no obstant això, el nostre país hauria de sostreure's de la invasió napoleònica i dels seus defectes en la matèria que ens ocupa.

5.2.1. Josep I

En el parèntesi de la invasió napoleònica i en el marc dels intents de modernització que tenen lloc a Espanya, Josep Bonaparte (1808-1813) promulga unes *Etiquetes* a Aranjuez (1809), la Distribució de les peces de rebut destinades al Palau Reial de S. M. per als dies que hi havia audiències públiques a la cort (Otero, 2002), que es converteix en l'antecedent immediat de les ordenacions realitzades posteriorment. S'hi classifiquen i anomenen les diferents sales del palau indicant i graduant qui hi té accés, des de la Sala de Guàrdies fins a la Sala del Rei.

5.2.2. Els Borbons

Els Borbons, passats els primers moments de Felip V (1700-1746), continuen usant el "protocol espanyol" ja analitzat.

El Reglament de cerimonial establert per Felip V el 1717 és el precursor més immediat dels textos de precedències del segle XIX. El seu àmbit d'aplicació és la cort, com a lloc natural del sobirà i govern del regne, i el seu únic plantejament és la descripció detallada de les normes d'etiqueta que s'han d'aplicar a palau. No existeixen regles d'ordenació d'autoritats, ni distribució de llocs d'honor, sinó una mera descripció dels actes per ells mateixos, centrada en la família real, la cort, la diplomàcia i les visites d'estat. Cal destacar l'aparició per primera vegada del Consell d'Estat i els Tribunals com a autoritats "inter-nes" de la nació.

Si fins al moment hem analitzat l'evolució de les formes de l'etiqueta i el cerimonial a la cort, la diplomàcia i les relacions internacionals per mitjà de la normativa que hi ha sobre el tema, durant el segle XIX van apareixent al nostre país disposicions protocol·làries que determinen l'ordenació espacial i temporal d'autoritats i corporacions tant internes com externes en els actes públics oficials. Bona part d'aquestes disposicions regulen la casuística de la ubicació i precedències d'autoritats concretes en situacions concretes, però podem destacar entre totes elles les que segueixen a continuació, que tenen un caràcter genèric i pretenen establir uns certs criteris d'ordenació global.

Sota el regnat d'Isabel II (1843-1868) es promulguen dues disposicions que regulen l'ordenació d'autoritats en actes públics i en les recepcions a palau:

1) **El Reial decret de 17 de maig de 1856 aclareix i determina el lloc que correspon a les autoritats i corporacions en els actes públics i en el ritual de rebre a la cort**, i se centra en la presidència dels actes i el sistema de precedències. Podem considerar-lo la primera normativa específica de protocol a Espanya, ja que fins llavors el costum, el cerimonial i l'etiqueta havien servit per a establir les úniques regles existents per a la cort i la diplomàcia. Per primera vegada hi ha una intencionalitat d'ordenar, mitjançant una disposició estatal de caràcter jurídic, la presència pública del poder establert en els "actes públics civils" a províncies, és a dir, fora de la cort. Ens trobem davant d'un nou concepte emergent de l'estat, el "politicofuncionarial", amb gran pes específic de l'Administració local, de la justícia i de l'estament militar, i s'hi estableix per primera vegada l'alternança entre autoritats civils i militars.

2) **La Reial ordre de 27 de novembre de 1861, *Sobre los besamanos generales. Orden de precedencia en las recepciones oficiales que se celebren en el salón del Trono del Palacio de Madrid***, regula al seu torn les celebracions al Palau Reial a Madrid, i disposa que els besamans que tenien lloc a la Cambra

Reial se celebrin al Saló del Tron. Malgrat ser una relació de components de la cort, s'han incorporat ja determinades figures "intraestatals" com els exministres i els senadors.

Anys més tard, sota el regnat d'Alfons XII (1874-1885), la *Gaceta Oficial* del 19 d'octubre de 1880 publica una altra Reial ordre de la Presidència del Consell de Ministres que determina que a les recepcions que se celebrin al Saló del Tron s'han d'obeir les reials ordres de 27 de novembre de 1861 i 11 d'abril de 1862 sobre les precedències entre corporacions i classes assistents a aquests actes. Aquesta disposició, que insisteix sobre la norma, sembla donar-nos a entendre que no s'havia de complir gaire rigorosament, i ordena les audiències reals i el lloc on se celebren.

6. Segle xx i actualitat

El segle xx va suposar una completa revolució en el món de la interrelació entre els estats i els seus públics, sobretot pel **nou ordre anomenat mundial** i l'extensió dels règims democràtics. La cada vegada més gran necessitat de comunicació i tracte social ha augmentat l'interès per conèixer i respectar normes pròpies i alienes, i la incorporació d'agents privats no estatals (empreses, organitzacions, institucions o personalitats) a l'àmbit públic ha provocat que les normes hagin d'adequar-se a la realitat.

6.1. Reglamentació

A la dècada dels seixanta es va procedir a la reglamentació sistemàtica sobre agents diplomàtics i consulars; les immunitats i els privilegis queden fixats en les convencions de Viena sobre dret diplomàtic (1961) i sobre relacions consulars (1963), a les quals s'han adherit gairebé tots els estats. En el nostre primer món, amb règims democràtics, almenys en els seus aspectes formals, i un cop fermament consagrat el principi d'igualtat jurídica dels estats, s'ha anat estenent l'ús de l'ordre alfabètic en les relacions multilaterals (en anglès a l'ONU, en espanyol a l'OEA, en els idiomes propis a la UE).

Al llarg del segle xx van apareixent les normes de protocol pròpies de cada estat, que conviuen o se superposen a l'etiqueta palatina, i van incorporant a poc a poc les autoritats de la nació. Del conjunt destaca una nova normativa protocol·lària, els primers reglaments de precedències –la majoria avui en dia ja no se segueixen–, que es promulguen durant el primer terç del segle en aquests països:

- Itàlia (1901)
- Japó (1905)
- Dinamarca i França (1907)
- El Salvador (1914)
- Suïssa (1915)
- Equador (1916)
- Brasil (1920)
- Cuba, Haití i la Santa Seu (1925)
- Argentina (1926)
- Gran Bretanya i Perú (1927)
- Mèxic i Veneçuela (1928)
- Colòmbia i Panamà (1929)
- Guatemala (1930)
- Hondures (1931)

Després del parèntesi de les dues guerres mundials, la majoria dels estats i organismes internacionals s'han preocupat de reglamentar la seva presència pública amb decrets de protocol que ordenen els seus representants, i el càrrec de mestre de cerimònies s'ha convertit en introductor d'ambaixadors i cap de Protocol, i només es manté amb el seu perfil originari en algunes monarquies.

6.2. Espanya

6.2.1. Els Borbons

Durant el regnat d'Alfons XIII, l'any 1908 és especialment significatiu en qüestions de cerimonial: neix la normativa legal respecte a la bandera i l'himne nacional, així com la Reial ordre de 15 de gener, ordre que per a l'entrada al Saló del Tron i desfilada davant de Sa Majestat ha de regir a totes les recepcions generals. És l'última de les disposicions que podem considerar que encara és d'etiqueta per a la cort, abans d'entrar en un nou període històric, que regularitza les recepcions que se celebren a Palau, al Saló del Tron, i reglamenta la seqüència espacial i temporal en la qual ha de produir-se aquesta trobada interpersonal. Recull per última vegada l'"ús i les maneres de Borgonya" al nostre país. S'hi indica l'ordre que ha de seguir-se per entrar al Saló del Tron i desfilar davant del rei a les recepcions, i s'hi estableixen set categories d'autoritats, les mateixes que es tindran en compte a Espanya fins i tot quan s'implanti la II República, el 1931.

Aquesta reial Ordre destaca també pel seu caràcter integrador de les institucions, ja que s'hi barregen i ordenen els antics estaments i les noves classes polítiques i funcionaries. Cal destacar la intencionalitat d'establir una única llista de precedències per a les recepcions que se celebren al Saló del Tron del Palau Reial i davant de la Corona, en la qual estiguin previstes totes les categories socials, polítiques, militars, administratives i religioses de la nació.

És igualment significatiu comprovar com el plantejament arquitectònic que estableix espais diferents per a la desfilada i la salutació, i l'adscripció a cadascun d'ells de diferents nivells personals o col·lectius, no ha sofert cap canvi des de l'antiguitat més remota, quan als temples i palaus el *sancta sanctorum* ja estava reservat als escassos iniciats amb accés directe al déu o al sobirà. A partir d'aquest centre simbòlic de l'univers o *òmfals*, on hi ha el déu o el príncep, es van dibuixant cercles concèntrics que indiquen el nexa d'unió amb el poder dels qui estan autoritzats a travessar-los. Major proximitat al centre indica major poder. Més distància del centre, menys importància.

L'última de les disposicions generals, la Reial ordre circular de 19 de gener de 1926, *Para los Besamanos donde no residan Sus Majestades*, apareix durant el Directori Militar de Miguel Primo de Rivera. En aquesta reial ordre apareixen reflectides per primera vegada en la llista de precedències unes sèries d'institucions pròpies del moment sociopolític i econòmic espanyol dels anys

vint, corresponents al que avui anomenariem **forces socials**, el **món de la cultura** o la **societat civil** com la universitat, les Societats Econòmiques d'Amics del País i fins i tot persones a títol personal, al costat de les autoritats civils del govern de la nació ja contemplades, i les forces de l'antic règim (noblesa, clergat, exèrcit). També trobem un reconeixement de la capacitat normativa per part de l'Administració de l'Estat per a ordenar-se a si mateixa departamentalment, amb la qual cosa apareix el tercer criteri d'ordenació de precedències recollit avui en el Reial decret 2099/1983 (personal, departamental i col·legiada).

6.2.2. II República

El parèntesi de la Segona República, entre el regnat d'Alfons XIII i la dictadura del general Franco, suposa un curt període històric molt difícil de valorar a efectes cerimonials. S'ha posat èmfasi en els efectes destructius i abolicionistes d'un règim polític que va arrasar amb l'estructura simbòlica i real del poder establert en forma de monarquia, però considerem que no s'ha tingut en compte que tot aquest procés porta irremeiablement a la seva substitució per un altre imaginari simbòlic que respongui a la nova estructura de l'Estat, i que aquest fenomen no ha estat analitzat de cap manera, entre altres raons per la brevetat de la seva durada i per la parcialitat dels analistes.

Si bé és cert que es van abolir les Grandeses i Títols del Regne, l'Ordre del Toixó d'Or, les Ordres de Carles III i Mèrit Civil, les Ordres de Cavalleria (Santiago, Calatrava, Alcàntara i Muntesa), les Reials Maestranzas de Cavalleria i els Cossos d'Hijosdalgo de la Noblesa de Madrid, es van mantenir l'antiga Ordre Americana d'Isabel la Catòlica i les Ordres del Mèrit Civil i Mèrit Naval.

Existeixen a més unes regles de cerimonial dictades provisionalment pel Govern de la República per a la presentació de credencials d'un ambaixador estranger al president del Govern de la República, i per a la presentació de credencials d'un ministre plenipotenciari estranger, i el que sembla fora de tot dubte és que si la República legalment constituïda hagués guanyat la Guerra Civil, s'hauria instaurat un sistema cerimonial i protocol·lari propi molt diferent del que coneixem.

6.2.3. Franquisme

Des dels primers anys de govern del general Franco es van restablir *de facto* totes les disposicions vigents en la monarquia alfonsina. Van ser determinants les figures de Luis Álvarez Estrada, baró de las Torres, primer introductor d'ambaixadors i cap de Protocol del Ministeri d'Afers Estrangers (1938-1964), que entre altres actuacions va organitzar l'entrevista entre Franco i Hitler a Hendaia, així com la d'Antonio Villacieros, comte de Villacieros, que va ser ambaixador a la Santa Seu, cap de Protocol de Franco i, posteriorment, de la Casa del Rei (1964-1980).

Tenint en compte que Franco havia estat Gentilhome de Cambra del rei Alfons XIII, no ens ha de sorprendre el restabliment immediat de totes les disposicions abolides per la República en els anys anteriors. Ja el 1938, el govern de Burgos havia recuperat la bandera i l'himne nacional previs. La tasca del baró de las Torres va consistir especialment a repetir el cerimonial tradicional conegut anterior a 1931, l'anomenat *protocol austríac*, adaptant-lo a les circumstàncies canviants del nou règim autocràtic, per mera transmissió oral i sense disposicions escrites fins al darrer franquisme (1968). Probablement no es promulga un decret de protocol fins que no queda fixat i consolidat el model d'estat i societat que Franco vol deixar "lligat i ben lligat". Com ja s'ha dit, només s'escriu la norma quan està en joc la pròpia supervivència del sistema.

Si analitzem a les hemeroteques la documentació gràfica dels actes oficials i aparicions públiques del cap de l'Estat des de 1939 fins a 1968, data en la qual es promulga a la fi un decret de protocol, podem veure com van apareixent i desapareixent, a les fotografies, personatges pertanyents a diferents grups de pressió de caràcter polític, religiós, econòmic o social, com un termòmetre de notorietat.

Grups de pressió i protocol

L'aparició o no aparició, i la desaparició o permanència de banquers, aristòcrates, membres de l'Opus Dei o de la Secció Femenina, falangistes, militars, bisbes, folklòriques, presidents de clubs de futbol, tradicionalistes i una infinitat de grups i persones en els actes públics, així com el seu reflex en fotografies i pel·lícules (NO-DO) que ens han deixat els mitjans de comunicació de l'època, ens proporciona un precís esquema de l'equilibri de forces existent a l'Espanya franquista en cada moment, i de la seva evolució al llarg dels quaranta anys de dictadura.

L'absència o presència, proximitat o llunyania, ocupació de la dreta o l'esquerra, ubicació dalt de l'estrada o a baix entre el públic, dins o fora del saló d'actes, són elements condicionants del missatge que s'està transmetent en tot moment. L'ordenació de l'espai i el temps en què es desenvolupa el poder es du a terme atenent a interessos i objectius conjunturals que escapen a tot control possible, començant per la seva anotació per escrit. Només l'amenaça de la seva desaparició provoca que el general Franco es preocupi de deixar legislat el que ja no pot imposar personalment.

Paral·lelament, hem de constatar que el protocol, a diferència del cerimonial, apareix en societats avançades culturalment que necessiten ordenar la presència de l'Estat en nom de la transmissió de conceptes com les seves jerarquies o la seva justícia, independentment del caràcter democràtic o totalitari de la seva estructura. Per tant, no és només la decisió del dictador de perpetuar la

Trobada entre Hitler i Franco a Hendaia

seva voluntat el que provoca la promulgació d'un decret de protocol, sinó la necessitat d'un col·lectiu de conèixer, identificar i transmetre els seus propis equilibris de forces polítiques, socials i econòmiques, així com d'establir un ordre entre elles que li permeti ubicar-les, quan conflueixin, sense crear greuges comparatius. La comunicació de la imatge del poder es realitza d'una manera no verbal, per mitjà del que hi ha d'icònic i simbòlic en el cerimonial.

L'única disposició legal de caràcter general a aquests efectes promulgada entre 1936 i 1975 és el Decret 1483/1968, de 27 de juny, sobre actes oficials. Reglament de precedències d'ordenació d'autoritats i corporacions, modificada als seus articles 14 i 16 pel Decret 2622/1970, de 12 de setembre, que inclou les figures de l'hereu de la Corona i del Tribunal de Comptes del Regne. Aquesta norma dels darrers temps del franquisme, prèvia als començaments de la transició democràtica, suposa el primer intent legislatiu espanyol contemporani per sistematitzar amb criteris generals i uniformes l'ordenació espacial i temporal de les autoritats.

En el preàmbul es justifica la seva necessitat per la multiplicitat de disposicions vigents en matèria de precedència en actes públics, moltes d'elles contradictòries, i centra el seu objectiu resoldre un triple problema:

1) **La classificació d'actes:** els actes privats queden exclosos del reglament, i si les autoritats es presenten ho fan a títol personal. Respecte als actes oficials, són aquells que celebren o commemoren esdeveniments nacionals, provincials o locals, i estan organitzats per l'autoritat competent, i han de ser regulats pel decret. Aquests poden ser al seu torn:

a) **De caràcter general:** són els esmentats, i les autoritats estan obligades a presentar-s'hi.

b) **De caràcter especial:** el seu organitzador pot establir una prelación casuística d'acord amb les seves característiques peculiars, i les autoritats no estan obligades a assistir-hi.

2) **La presidència dels actes:** estableix el principi general de la presidència unipersonal; es poden designar altres autoritats perquè l'acompanyin i hi han de ser presents en aquest cas els estaments "civil, eclesiàstic, militar i judicial".

3) **L'ordenació dels assistents:** el càrrec preval sobre la categoria personal, i només les autoritats tenen un ordre de precedències establert, però l'organitzador de l'acte pot classificar qui cregui convenient. Quant als criteris d'ordenació, la residència, l'ordre departamental i l'antiguitat són fonamentals, i ha de reflectir-se la diferenciació entre les funcions executiva, legislativa i judicial. També s'apel·la al costum, que ha de tenir-se en compte per a ordenar autoritats eclesiàstiques quan es presentin a actes oficials, i per a ordenar certs actes amb criteris diferents dels de l'ordenació.

El títol preliminar (art. 1 a 6) insisteix en el que ja està dit en el preàmbul respecte a la presidència dels actes, que serà unipersonal (art. 1), o la precedència (art. 2), que estarà determinada pel càrrec de l'autoritat que es presenti a l'acte. Admet la representació (art. 3), que només confereix precedència en l'àmbit competencial de l'autoritat representada. Entre autoritats del mateix rang (art. 4) preval la residència i, en el cas dels militars, l'antiguitat. La precedència, que és col·lectiva en les corporacions (art. 5), no atorga ni honor ni jerarquia (art. 6), només ordenació.

El títol primer tracta de la classificació d'actes; estableix les dues categories per a actes oficials (art. 1.1) i considera que tots els actes no compresos en aquestes categories són particulars (art. 1.2), i per tant no hi són aplicables les disposicions del reglament.

El títol II (art. 2 a 5) exposa l'àmbit d'aplicació, que en actes oficials de caràcter general ha d'ajustar-se al que està disposat en aquesta ordenació, i en actes oficials de caràcter especial ho disposarà l'autoritat organitzadora. Aclareix també l'ordenació en actes oficials de les autoritats eclesiàstiques segons el costum i la tradició, i dels representants diplomàtics i autoritats estrangeres a Espanya, així com les precedències en actes oficials de l'Estat espanyol a l'estranger.

El títol III aborda la casuística de la presidència dels actes oficials de caràcter general, i estableix una divisió en tres capítols corresponents a l'àmbit territorial dels actes: nacionals, provincials i locals. El capítol I (art. 6) indica la presidència en els actes nacionals, sigui quin sigui el lloc on es realitzin, que ha d'estar sempre encapçalada pel cap de l'Estat o el seu representant oficial, seguit de l'hereu de la Corona i una llista d'autoritats. El capítol II (art. 7-8) tracta de la presidència en els actes oficials de caràcter general i d'àmbit territorial provincial, que ha d'ocupar el governador civil a la província del seu comandament en nom del Govern, excepte que hi acudeixi un representant directe del cap de l'Estat, un membre del Govern, el capità general o el governador general. I finalment el capítol III (art. 9) s'ocupa dels actes oficials de caràcter general municipals, que han de ser presidits per l'alcalde, menys quan es presentin el governador general, governador civil, subgovernador o delegat del Govern, així com algú o altre dels supòsits de l'article anterior.

El títol IV (art. 10) s'anomena "Presidència dels actes oficials de caràcter especial", i atorga la seva presidència a l'autoritat que els organitzi, a excepció dels actes que afectin un ministeri amb l'assistència del ministre, a subsecretari, o director general competent, i quan l'organitzador assigni la presidència expressament a una altra autoritat.

El títol V (art. 11), sobre l'ordenació d'autoritats concurrents en una presidència, indica que es procuri una representació d'autoritats civils, eclesiàstiques, militars i judicials, atenent els seus càrrecs, departaments i antiguitat.

El títol VI (art. 13) estableix l'ordenació dels ministeris seguint el criteri de l'antiguitat de la seva data de creació i consegüentment la prelación dels membres del Govern.

El títol VII (art. 14 a 20) realitza bàsicament l'ordenació casuística d'autoritats i incorporacions.

Article 14.1

L'article 14.1 estableix l'ordre de prelación que s'ha de seguir individualment per les autoritats concurrents a un acte oficial de caràcter general:

- 1) Cap de l'Estat.
- 2) Hereu de la Corona.
- 3) President del Govern.
- 4) President de les Corts Espanyoles i del Consell del Regne.
- 5) Vicepresident o vicepresidents del Govern, si n'hi hagués, i ministres.
- 6) President del Tribunal Suprem de Justícia.
- 7) President del Consell d'Estat.
- 8) Ambaixadors i caps de missió estrangera a Espanya.
- 9) Exministres.
- 10) Ambaixadors d'Espanya en exercici i en funció del seu càrrec.
- 11) Capitans generals de l'Exèrcit, de l'Armada i de l'Aire (ordre de l'art. 11).
- 12) President del Consell Suprem de Justícia Militar.
- 13) Cap de l'Alt Estat Major.
- 14) President del Tribunal de Comptes del Regne.
- 15) President del Consell d'Economia Nacional.
- 16) Fiscal del Tribunal Suprem de Justícia.
- 17) Subsecretaris i assimilats.
- 18) Caps de l'Estat Major Central, de l'Armada i de l'Aire (ordre de l'art. 11).
- 19) Cap del Comandament de la Defensa Aèria.
- 20) Capità general de la Regió Militar, Departament Marítim, Jurisdicció Central de l'Armada i cap de Regió Aèria (ordre de l'art. 11).
- 21) Fiscal militar i fiscal togat del Consell Suprem de Justícia Militar.
- 22) Directors generals i assimilats.
- 23) Governador general.
- 24) Comandant general de Base Naval i general en cap de Zona Aèria.
- 25) Governador civil. Cap provincial del Movimiento.
- 26) President de l'Audiència Territorial o Provincial.
- 27) Fiscal de l'Audiència Territorial o Provincial.
- 28) Governador militar i caps dels Sectors Naval i Aeri (ordre art. 11).
- 29) Rector de la universitat.
- 30) President de la Diputació Provincial, Mancomunitat i Ajuntament Insular.

- 31) Alcalde de la localitat.
- 32) Comandant militar de la Província Marítima i comandant militar Aeri.
- 33) Delegats i caps dels serveis regionals i provincials dels ministeris i secretaris generals dels governs civils (ordre de l'art. 12).
- 34) Jutge de la Primera Instància i Instrucció.
- 35) Comandant militar, ajudant militar de Marina i comandant aeri amb categoria de cap (ordre de l'art. 11).
- 36) Jutge municipal o comarcal.
- 37) Fiscal municipal o comarcal.
- 38) Autoritat acadèmica local.
- 39) Comandant militar, ajudant militar de Marina i comandant aeri (ordre de l'art. 11).
- 40) Cap local del Movimiento.

L'apartat 2 de l'art. 14 indica la possibilitat de millorar la disposició dels presidents de corporacions locals, i l'art. 15 estableix que aquest ordre ho és sense perjudici d'allò establert quant a presidències.

Les disposicions especials corresponen al títol VIII i recomanen realitzar els actes en horari de treball i jornada legal (art. 21), o expliquen que quan no sigui procedent recórrer a l'ordenació correlativa (art. 22) s'haurà de realitzar alternativament de dreta a esquerra.

En les disposicions finals dins del títol VIII es fa constar la prohibició que els ministeris introdueixin normes sobre aquestes qüestions, excepció feta de les autoritzades, i que la capacitat d'aplicar i interpretar el Reglament és exclusiva de la Presidència del Govern, amb un informe previ de la Direcció de Protocol del Ministeri d'Afers Estrangers (disp. final 1a.).

També s'indica que en tots els ministeris, capitànies, departaments marítics, comandàncies, regions, zones aèries i governs civils (disp. final 2a.) ha d'existir un funcionari o dependència "encarregat del protocol", que ha de tenir al dia l'ordenació d'autoritats, corporacions i funcionaris, i ha de despatxar tantes consultes com se li formulin pels qui organitzin actes amb concurrència d'autoritats.

Quina és la valoració que efectuem avui sobre aquest reglament de precedències? El seu valor fonamental és haver superat la infinitat de disposicions particulars que regien a Espanya des del segle XIX ordenant una a una i de manera casuística cada autoritat i cada corporació, encara que a vegades amb criteris equívocs i fins i tot clarament contradictoris. Per primera vegada es realitza des del legislador una classificació d'actes basada en un criteri sistemàtic: són **actes oficials** aquells que són organitzats per autoritats de l'Estat, i **particulars** els organitzats a títol personal, independentment dels qui s'hi presentin.

També estableix el principi de l'unipersonalitat de la presidència, i recomana mantenir un equilibri entre els estaments representats. No parlem encara de "poders" (legislatiu, executiu, judicial), sinó d'"estaments", com en l'antic règim (el civil, el clerical, el militar i el judicial). S'estableixen criteris d'ordenació com la residència, l'ordre departamental o l'antiguitat per a establir un ordre "just", però alhora es mantenen criteris d'ordenació d'aplicació subjectiva, com la referència a la tradició inveterada o el costum.

S'atorga a la Direcció de Protocol del Ministeri d'Afers Estrangers la potestat d'ordenar i interpretar aquest reglament, i s'estableix la presidència dels actes oficials en funció de l'àmbit territorial tingut en compte pel seu organitzador: nacional, provincial o local. Apareix consagrada la triple ordenació que recollirà expressament definida el Reial decret 2099/1983 (la individual, la departamental i la col·legiada).

Pel que fa a aquells que han d'estar en cada una d'aquestes llistes, podem destacar que estan perfectament designats els poders de l'Estat (executiu, legislatiu i judicial), que és molt significatiu l'enorme pes de l'estament militar, que n'ocupa gairebé el cinquanta per cent (sis punts de tretze a l'art. 6, o tretze de quaranta a l'art. 14), i que es produeix un ascens considerable de la classe funcional, amb la incorporació de subsecretaris, directors generals o secretaris generals. Trobem la presència del Movimiento Nacional també paral·lelament als poders de l'Estat, i s'incorporen a la relació d'autoritats de la nació altres figures com l'Institut d'Espanya, les reials acadèmies o els rectors.

És important l'aparició en la disposició final segona de la figura del "funcionari encarregat del protocol", ja que es tracta de la primera vegada que trobem la paraula *protocol* en una disposició legal ordenadora de precedències amb el sentit que avui apliquem al terme. A més, apareix unida a la figura d'un servidor d'estat responsable de portar a bon terme la seva realització i que pot ser consultat sobre la qüestió.

I, sobretot, aquesta reglamentació és el precedent immediat de la normativa vigent en l'actualitat, que analitzarem seguidament.

Resum

L'origen de tots els cerimonials europeus sembla trobar-se en el model francès del segle XIV, inspirat al seu torn en Bizanci i que va ser eclipsat pel borgonyó quan aquest va passar a Espanya i es va exportar a tot l'Imperi. El naixement de l'estat modern i la preocupació per donar unitat a la imatge de la nació coincideixen amb la primera normativa de protocol, promulgada per Napoleó Bonaparte el 1804.

Fins ara, i des que van adoptar les característiques de modernitat que els són pròpies, la tendència general dels estats ha estat assumir en exclusiva totes les competències que estaven distribuïdes i compartides amb altres estaments (noblesa, militars, clergues), com l'exèrcit, la fiscalitat, les obres públiques, etc. Entre elles, en tant que elements definidors formalment de la seva pròpia identitat, cultura organitzacional i sistema d'equilibri de forces, l'etiqueta, el cerimonial i ja en temps moderns el protocol.

Durant segles, aquest lògic procés de concentració del poder en les instàncies estatals ha significat que les relacions establertes amb els seus públics s'ubiquessin als llocs naturals de les corts (el cerimonial palatí o cortesà), les nacions (el que hem anomenat el cerimonial interestatal) i, d'una manera més recent, en les pròpies institucions i autoritats internes de l'estat (el cerimonial intraestatal, del govern i l'administració). En el cas d'Espanya, per la profunda transformació experimentada després de la mort del general Franco i la implantació d'un estat social i democràtic de dret imbuït pels principis de la Constitució de 1978, aquest procés s'ha vist accelerat per la configuració específica de l'estat de les autonomies, que ha possibilitat un desenvolupament descentralitzador i de transferències competencials sense precedents.

Encara que el Reial decret 2099/1983 va suposar un avenç substancial a l'hora de dotar els professionals del protocol d'un instrument normatiu que estigués en sintonia amb els principis constitucionals, amb el pas del temps ha anat evidenciant algunes limitacions. D'una banda, el seu contingut no sempre dona cabuda a l'evolució de les institucions de l'Estat, molt especialment respecte al desenvolupament que en les últimes dècades ha experimentat l'estat de les autonomies. D'altra banda, la seva aplicació és sovint molt poc sensible al paper creixent que la societat civil va assumint en la vida pública.

Activitats

1. Enumereu una gran cerimònia celebrada a Espanya i una altra de fora en cada un dels períodes històrics següents:

- L'antiguitat
- L'edat mitjana
- L'edat moderna
- Els segles XVII i XVIII
- El segle XIX
- El segle XX-XXI

2. Identifiqueu les següents fites:

- La primera recopilació cerimonial a Orient.
- Un text de cerimònies, que sigui obra d'un sobirà, a Espanya, i un altre a l'estranger.
- Un invent que hagi facilitat les normes d'urbanitat i etiqueta.
- Lloc d'Europa on neix el protocol espanyol.
- Primera normativa de protocol a Europa i el seu artífex.
- Governants espanyols que han promulgat legislació de protocol.

3. Esbrineu si la vostra comunitat autònoma i el vostre ajuntament tenen decrets o reglaments de protocol i, si és així, analitzeu-los i identifiqueu-ne les virtuts i les mancances.

Bibliografia

A. H. N. "Etiquetas". *Libro de Gobierno de la Sala de Alcaldes: año 1809*. Signatura núm. 1400, fol. 363-364.

Aristòtil (1990). *Retòrica*. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales.

Brown, P. (1989). *El mundo en la Antigüedad tardía. De Marco Aurelio a Mahoma*. Madrid: Taurus.

Castiglione, B. (1994). *El Cortesano*. Madrid: Cátedra.

Castro y Casaleiz, A. (1886). *Guía práctica del diplomático español*. Madrid: Establecimiento Tipográfico de El Correo.

Da Vinci, L. (1996). *Notas de cocina*. Madrid: Temas de Hoy.

Domínguez Casas, R. (1993). *Arte y etiqueta de los Reyes Católicos*. Madrid: Alpuerto.

Fernández de Oviedo, G. (1870). *Libro de la Cámara Real del Príncipe Don Juan e offiçios de su casa e servicio ordinario*. Madrid: Viuda e hijos de Galiano.

Maquiavelo, N. (1994). *El Príncipe*. Madrid: Temas de Hoy.

Martínez-Correcher, J. (1995). "Origen del protocolo oficial en España". *Revista Internacional de Protocolo* (núm. 1, pàg. 74-75).

Martínez-Correcher, J. (1996). "La insigne Orden del Toisón de Oro". *Revista Internacional de Protocolo* (núm. 3, pàg. 81-83).

Martínez-Correcher, J. (1997). "Siglo XX: del antiguo al nuevo protocolo español". *Revista Internacional de Protocolo* (núm. 7, pàg. 28-31).

Nieto Soria, J. M. (1988). *Fundamentos Ideológicos del Poder Real en Castilla*. Madrid: Eudema.

Otero Alvarado, M. T. (2002). "Las Etiquetas de José I". *Formas* (núm. 17, pàg. 6-10).

Otero Alvarado, M. T.; Verdugo Santos, J. (2001). "La imagen pública del dominator: ceremonial y circo en la antigüedad tardía". A: *Acta Antiqua Complutensia II: Ocio y Espectáculo en la antigüedad tardía* (pàg. 115-138). Alcalá de Henares: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alcalá.

Plató (1993). *Las Leyes*.

Porfirogènet, Constantino VII (1935). *Le Livre des Cerémonies*. París: Les Belles Lettres.

Urquiza, A. (1932). *Ceremonial Público*. Madrid: Talleres Gráficos Herrera.